

سیاست جنایی تقنینی ایران در قبال کنترل جمعیت در فقه و حقوق

فاطمه محمدی پاک^۱. علی بابامیر ساطحی^۲. حسین جمالی ارمندی^۳

۱. مدرس دانشگاه علمی کاربردی واحد لردگان. ایران

۲. مدرس دانشگاه علمی کاربردی واحد لردگان. ایران

۳. مدرس دانشگاه علمی کاربردی واحد لردگان. ایران

چکیده

جمعیت ایران پس از دهه ۲۰، به دلیل افزایش مرگ و میر با کاهش جدی جمعیت مواجه بود، اما در دوره زمانی بین سالهای ۱۳۶۰ - ۱۳۳۰ با رشد شتابان جمعیت مواجه گردید. به طوری که میانگین رشد سالانه جمعیت در این چهار دهه، به رقمی حدود ۳ درصد افزایش یافت. این رشد طبیعی سالانه جمعیت ایران هر ۲۰ سال دو برابر و در طول یک قرن، بیش از شانزده برابر شود. به عبارت دیگر این تحولات باعث شد رشد طبیعی سالانه جمعیت ایران در فاصله سالهای ۱۳۵۵ تا ۱۳۶۵ به رقم ۳/۲ درصد افزایش یابد. همین امر موجب شد که سیاستهای تعدیل رشد جمعیت از طریق تشویش و ترغیب برنامههای تنظیم خانواده و کاهش سطح زاد و ولد و باروری در کشور گرفته شود. تداوم این سیاست موجب شد که طی سال ۶۵ تا ۸۴، سطح باروری در ایران با سرعتی استثنایی در سطح بین المللی کاهش یابد. در ایران سیاستهای جمعیتی مبتنی بر تنظیم خانواده طی دو مرحله به اجرا گذاشته شد. ابتدا پیش از انقلاب و از سالهای ۱۳۴۱ برای اولین بار دولت به مسائل جمعیتی توجه کرد. در برنامه‌ی سوم عمرانی، مسئله جمعیت مورد توجه قرار گرفت. پس از پیروزی انقلاب اسلامی، مدت کوتاهی برنامه‌های تنظیم خانواده به بوته فراموشی سپرده شد نتیجه این امر، افزایش سریع موالید و رشد جمعیت بود. اما در سالهای پس از جنگ تحمیلی و از سال ۱۳۶۸ این موضوع مجدداً در دستور کار قرار گرفت.

واژه‌های کلیدی: سیاست جنایی، کنترل جمعیت، فقه امامیه و تحلیل حقوقی

مقدمه

با توجه به اینکه تا اوایل قرن بیستم رشد جمعیت در میان مسلمانان ناچیز بوده است، بحث کنترل جمعیت و سیاست‌های جمعیتی در سطح ملی (به صورت کلان) وجود نداشته است. مباحث کنترل موالید و جلوگیری از باروری و عزل بیشتر در قالب مسائل فردی و مسائلی نظیر تعیین تکلیف شرعی و فقهی و جواز شرعی آن مطرح بوده است. با ورود به قرن بیستم و توسعه دانش بهداشت و علوم پزشکی و کنترل مرگ و میرها و افزایش حجم جمعیت جهان، مسئله‌ی کنترل موالید و سیاست‌های جمعیتی در سطح کلان مطرح گردید و بسیاری از دولت‌ها این مسئله را به عنوان یک ضرورت در دستور کار سیاست‌های ملی خود قرار دادند. از این زمان به بعد که با فقه سیاسی شیعه در مورد سیاست‌های جمعیتی در سطح کلان به عنوان یک مسئله که فقه سیاسی باید پاسخ مناسبی برای آن داشته باشد - مواجه می‌شویم. در خصوص تنظیم خانواده، اگرچه مباحث مربوط به عزل و مسائل کلی آن در رساله‌های علمیه به چشم می‌خورد، اما به نظر می‌رسد که هیچ حکم عمومی در خصوص آن مسئله تا پیش از ۱۳۴۰ وجود ندارد (معتمدی، ۱۳۹۴: ۴۱).

مسئله تا حدی ناشی از این واقعیت است که تا این زمان هیچ بحث رسمی توسط دولت‌ها (کشورهای شیعه نظیر ایران، لبنان و عراق) صورت نگرفته است و بنابراین ضرورتی برای پرداختن به آن وجود نداشته است. با پیروزی انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت دینی، ضرورت برنامه‌ریزی جمعیتی و سیاست‌های کلان و تنظیم خانواده احساس گردید. علما و فقها شیعه عده‌ای موافق و عده‌ای مخالف کنترل موالید هستند. سیاست جنایی ایران هیچ‌گاه یک جهت‌گیری مشخص در زمینه افزایش، کاهش یا تعدیل جمعیت نداشته. قوانین و مقررات ناظر بر تنظیم جمعیت، صرفاً یکی از عوامل اجتماعی مؤثر بر تنظیم نرخ رشد جمعیت به شمار می‌آید و عوامل فراوان دیگری مانند عوامل اقتصادی، اجتماعی، نگرش‌های فرهنگی و همچنین وضعیت محیط‌زیست و منابع طبیعی نیز در کاهش یا افزایش این نرخ مؤثرند. این پژوهش بر این مبنا استوار است که هر چند، نیازمند ثبات در این زمینه است؛ ولی الزاماً نمی‌توان پذیرفت نظام حقوقی، عامل اصلی در نرخ رشد جمعیت قلمداد می‌شود. به طور کلی اولین سیاست کنترل جمعیت در ایران قبل از انقلاب بوده است. مباحث کنترل موالید و جلوگیری از باروری و عزل هم تا اوایل قرن بیستم در سطح ملی مطرح نبوده است.

نوع پژوهش در این پایان نامه به لحاظ هدف کاربردی است. منظور از تحقیق کاربردی، پژوهشی است که با استفاده از نتایج بنیادی به منظور بهبود و به کمال رساندن رفتارها و روش‌ها، ابزارها، وسایل، تولیدات ساختارها و الگوی مورد استفاده جوامع انسانی انجام می‌شود. این پژوهش نیز با توجه به مباحث مطرح شده و شناسایی خلأها و کمبودهای قوانین یک پژوهش کاربردی به شمار می‌آید.

تنظیم خانواده

واژه «تنظیم» در لغت به معنی ترتیب و آراستگی، استحکام و ترتیب دادن است (دهخدا، ۱۳۴۴)؛ به کلیه کسانی که به طور مستمر در یک واحد جغرافیایی (کشور، استان، شهرستان، شهر و یا روستا) به صورت خانوار و خانواده زندگی می کنند، «جمعیت» گفته می شود (کاظمی پور، ۱۳۸۸، ص ۳). اما در موضوع «کنترل جمعیت» و «تنظیم خانواده» توجه به این نکته ضروری است که آنها را باید از یکدیگر تفکیک کرد. «کنترل جمعیت» به مباحث کلان افزایش جمعیت و پیامدهای اجتماعی و اقتصادی آن می پردازد و «تنظیم خانواده» افزایش مولید را عمدتاً از نظر فردی و در سطح خانواده، مورد توجه قرار می دهد. معمولاً این مفهوم دارای بار معنایی مثبت بوده و به اراده خانواده‌ها برای انتخاب زمان مناسب فرزنددار شدن، رعایت فاصله زمانی، آینده نگری و برنامه ریزی اشاره دارد. از اینرو هدف اصلی تنظیم خانواده بهداشت، رفاه، زندگی بهتر و آینده‌های پربارتر است و این مفهوم لزوماً به معنای کاهش فرزندان نخواهد بود. بلکه مقصود اصلی آن برنامه ریزی و رعایت فاصله منطقی میان آنها است (معمدی، ۱۳۹۴: ۱۲).

کنترل مولید

مفهوم کنترل یا تحدید مولید در مقیاس یک کشور عبارت است از مداخله دولت در جهت تشویق خانواده‌ها برای به دنیا آوردن کودکانی که تعدادشان کمتر از نسل‌های پیشین باشد (طلعتی، ۱۳۸۸: ۱۲). اصطلاح کنترل مولید نخستین واژه‌ای است که برای مسئله مورد بحث توسط «مارگارت سانجر» آمریکایی ابداع شده است. پس از اصطلاح ابداعی مارگارت سانجر؛ اصطلاحاتی نظیر تنظیم خانواده، پدر و مادر برنامه ریزشده، پدر و مادر مسئولیت پذیر، پدر و مادر شدن از روی اختیار، پیشگیری، تنظیم باروری و کنترل باروری ابداع شده است که البته هر یک از این اصطلاحات به منظور و هدف خاصی به کار گرفته شده است. (معمدی، ۱۳۹۴: ۸۵)

کنترل جمعیت

منظور از کنترل جمعیت در انسان، ایجاد تغییری عامدانه و ساختگی در نرخ رشد جمعیت انسان است. از نظر تاریخی، کنترل جمعیت انسانی از طریق محدودسازی نرخ زایش، و معمولاً به دستور دولت صورت گرفته است. تا به امروز، کنترل جمعیت انسانی به عنوان یک واکنش به عواملی نظیر سطح بالا یا رو به افزایش فقر، نگرانی‌های زیست‌محیطی، دلایل مذهبی و دینی، و جمعیت بیش از اندازه صورت گرفته است. در حالی که کنترل جمعیت می تواند شامل اقداماتی باشد که زندگی انسان‌ها را با دادن کنترل بیشتر به آنها بر روی تولیدمثلشان بهبود بخشد، برخی برنامه‌ها این معیارها را نوعی سوءاستفاده می دانند (تاجیک خاوه، ۱۳۹۶: ۵۲).

سیاست تقنینی جنایی تنظیم جمعیت

در دهه‌های گذشته، قوانین و مقررات بسیاری در ارتباط با تنظیم جمعیت در ایران تصویب شده که می‌تواند بیانگر رویکرد سیاست تقنینی کشور به موضوع جمعیت باشد. سیاست تقنینی ایران هیچ‌گاه یک جهت‌گیری مشخص در زمینه افزایش، کاهش یا تعدیل جمعیت نداشته و قوانین و مقررات ناظر بر تنظیم جمعیت، صرفاً یکی از عوامل اجتماعی مؤثر بر تنظیم نرخ رشد جمعیت به شمار می‌آید و عوامل فراوان دیگری مانند عوامل اقتصادی، اجتماعی، نگرش‌های فرهنگی و همچنین وضعیت محیط زیست و منابع طبیعی نیز در کاهش یا افزایش این نرخ مؤثرند (تهرانی، ۱۳۹۴: ۸۵).

مبانی فقهی کنترل جمعیت

در زمینه افزایش جمعیت روایات زیادی در منابع دینی نقل شده است. در این میان، برخی از آنها دارای اطلاق و شمول نسبت به شرایط گوناگون است و اختصاص به زمان خاصی ندارد.

۱- روایاتی که تشویق به افزایش فرزندان می‌کنند. مانند: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): أَكْثَرُوا الْوَلَدَ أَكْثَرُ بِكُمْ الْأَمَمَ غَدًا؛ فرزندان خود را زیاد کنید تا فردا به واسطه (کثرت) شما بر دیگر امم افتخار نمایم.

۲- روایاتی که فضیلت فرزندان را بیان می‌کنند، مانند:

الف- ابا عبدالله (ع): ان اولاد المسلمین موسومون عند الله شافع مشفع؛ فرزندان مسلمانان ایشانند که در نزد خدای عزوجل موسوم‌اند به درخواست کننده که درخواستش قبول می‌شود

ب- البنات حسنات و البنون نعمة؛ دختران حسنه اند و پسران نعمت وسائل الشیعه (کتاب نکاح، ابواب احکام اولاد، ب ۵، ح ۷)

ج- پیامبر (ص): من مولود یولد فی امتی احب الی مما طلعت علیه الشمس؛ یک مولود از امت من برایم بهتر است از آنچه خورشید بر او می‌تابد. (مستدرک الوسائل ۱۴/۱۵۳)

۳- روایاتی که ترغیب به ازدواج و تشکیل خانواده می‌کنند: دلالت اینگونه روایات براین اساس است که معمولاً ازدواج، فرزند آوری را به دنبال دارد و اگر فرزند کم مورد تاکید شارع بود باید در کنار تشویق به ازدواج پرهیز از فرزند زیاد مورد تاکید قرار می‌گرفت مانند:

الف - عن النبی ص: ما بنی بناء فی الاسلام احب الی الله من التزویج. (الفقیه ۳/۳۸۳) در اسلام بنایی نزد خداوند محبوب تر از ازدواج ساخته نشده است

ب - عن النبی ص: اتخذوا الاهل فانه ارزق لكم (الفقیه ۳/۳۸۳) زن بگیرید (فرزنددار شوید) که برایتان برای جلب روزی بهتر است.

۴- روایاتی که استحباب ازدواج با زن زایا و ولود را بیان می‌کنند: دلالت این دسته از احادیث مانند روایات گروه پیشین است

الف- عن النبی (ص): تزوجوا بکراً ولوداً ولا تزوجوا حسناء جمیله عاقراً فأنی أباهی بکم الامم يوم القيامة. (وسائل الشیعه، ج ۲۰/۵۴) پیامبر اکرم (ص): با زنان باکره و زایا ازدواج کنید. و با زنان زیبا و عقیم ازدواج نکنید حقیقتاً من به امت‌های دیگر بواسطه شما امت مباحات می‌کنم روز قیامت.

ب- قال النبی (ص) لرجل: تزوجها سوداء ولودا ولا تزوجها جمیله حسناء عاقرا. . . اما علمت ان الولدان تحت العرش یستغفرون لابیائهم. (وسائل الشیعه، ج ۲۰/۵۴) پیامبر اکرم (ص): با زنان زشت روی (سیاه) و زایا ازدواج کن. و با زنان زیبا و عقیم ازدواج نکن. مگر نمیدانی که فرزندان زیر عرش الهی برای والدین خود استغفار می‌کنند.

به مقتضای احادیث، قاعده و اصل اولی مطلوب بودن فرزندآوری و کثرت نسل است. با توجه به مطالب بیان شده و از مجموع روایات و ادله شرعی این نتیجه به دست می‌آید که دین اسلام و اهل بیت عصمت و طهارت (ع) نسبت به تکثیر اولاد در همه زمان‌ها اهتمام داشته و این چنین نبوده که این اهتمام مختص به زمانی باشد که مسلمانان در قلت باشند؛ زیرا تعابیر وارده در روایات به عنوان یک قضیه حقیقیه و به عنوان یک سیاست دائمی و همیشگی دین مطرح است.

جمع بندی

سیاست‌های کنترل جمعیت، به سیاست‌هایی گفته می‌شود که بر کاهش میزان مولید یا رشد جمعیت توجه دارد. مبحث کنترل جمعیت، از مباحث مهمی است که از چند سال پیش در جمهوری اسلامی ایران با مخارج سنگین و نگرشی کاملاً یکطرفه توسط عده ای خاص دنبال می‌شود و کلیه مجاری قانون گذاری، اجرایی و بخش عمده تبلیغات کشور را به دنبال خود می‌کشاند. متولیان این امر، با انحصاری کردن این مقوله در حیطه اقتدار خود و ارائه آمارها و اطلاعات قابل تشکیک، تلاش می‌کنند افکار عمومی را به همان جهتی سوق دهند که خود می‌خواهند و متأسفانه تاکنون در این زمینه پیشرفت‌هایی هم داشته اند. عوارض این نگرش یک سویه و حاکمیت آن بر همه شئون، به تدریج در حال ظاهر شدن است و اگر با آن مقابله نشود، مشکلات فراوانی به وجود خواهد آورد.

سیاست کنترل جمعیت که با توصیه کشورهای غربی و با حمایت سازمان‌های بین المللی در ایران اجرا شد، امروزه باعث تهدید نسل شیعه شده است و نرخ رشد جمعیت ایران را به ۱/۳ درصد کاهش داده که می‌تواند زنگ هشدار برای افق چشم انداز آینده کشور تلقی گردد.

گسترش فرهنگ رفاه زدگی و ادعای دفاع از حقوق برابر زن و مرد، از عوامل مهمی است که بحث اکتفا به حداقل فرزندآوری را ترویج کرد. هرچند عواملی مثل اشتغال مادران و کشاندن آنان به صحنه‌های فعالیت اجتماعی و ترک خانه و تبلیغات نادرست در مورد سیاه نشان دادن فرزندآوری و خطرات بهداشتی و اقتصادی که می‌تواند برای خانواده و جامعه در پی داشته باشد، در روی آوردن خانوارهای ایرانی به سیاست کنترل جمعیت دامن زده است. ازاین رو، امروزه که خطرات تحدید نسل و کنترل آن مشخص

شده، لازم است تا با حمایت از خانواده های ایرانی و آگاه سازی آنان از اهداف دشمنان، زمینه های گذار از این تهدید اجتماعی و ملی را فراهم آوریم.

سیاست جنایی هر کشوری بسته به نظام سیاسی آن کشور و همچنین نظام حقوقی و دیدگاه های اندیشمندان حقوقی آن بسته به آداب و فرهنگ حاکم بر جامعه متفاوت است. از این رو به موازات تفاوت اندیشه ها، فرهنگ ها و نظام سیاسی حاکم، در بحث سیاست جنایی نیز تفاوت هایی بین نظام های مختلف ایجاد شده است. دانشمندان در این رشته به جهت سهولت مطالعه اقدام به تقسیم بندی مدل های مختلف بر مبنای اشتراک در برخی شاخص ها نموده آند.

سیاست جنایی از اوایل دهه ۱۳۷۰ میلادی پس از فترت ناشی از جنگ جهانی دوم و وقایع آن جنگ و و قایع جنایتکارانه آن علیه بشریت، دوباره مورد توجه دانشمندان و استادان حقوق کیفری و جرم شناسی قرار گرفت و عمدتاً با آثار مارک آنسل در چهار چوب جنبش دفاع اجتماعی که بر انسان نگری سیاست جنایی تکیه می کرد گسترش یافت. اصطلاح سیاست جنایی بعنوان یک رشته مطالعاتی اولین بار توسط دانشمند آلمانی «فونر باخ» در کتاب حقوق کیفری او که در سال ۱۸۰۳ میلادی چاپ و منتشر گردید استفاده شده است. این دانشمند آلمانی در خصوص ارائه تعریفی از سیاست جنایی معتقد است که «سیاست جنایی مجموعه شیوه ها سرکوبگرانه ای است که دولت با توسل به آنها علیه جرم و اکنش می دهد» تعریف باخ، مفهوم مضیقی از سیاست جنایی بوده و در حقیقت بیانگر همان سیاست کیفری است. در نظر وی سیاست جنایی مبنی بر شیوه های قهر آمیز و تنبیهی و رسمی بوده و تنها علیه جرم بکار بسته می شود. البته همین معنا و برداشت از سیاست جنایی مورد نظر بعضی از نویسندگان معاصر نیز هست، با این وجود امروزه مشاهده می کنیم که سیاست جنایی هم از حقوق کیفری و هم از جرم شناسی جدا شده و معنی و مفهوم مستقل به خود گرفته است. البته اگر تعریف آقای فونر باخ را بعنوان معیار در نظر بگیریم و آن را بسط دهیم، می توانیم بگوییم که سیاست جنایی شامل مجموعه روش هایی می شود که اجتماع با توسل به آنها پاسخ به پدیده مجرمانه را سامان می بخشد. بدین ترتیب سیاست جنایی مترادف با جنبه های نظری و عملی به اشکال مختلف کنترل اجتماعی و انحراف متجلی می شود. دیگر دانشمند آلمانی و از بنیانگذاران اتحادیه بین المللی حقوق کیفری (فون لیست) در تعریف سیاست جنایی می گوید: «مجموعه منظم و اصولی که دولت و جامعه با توسل به آنها به مبارزه علیه بزه و بزهکاری پرداخته و آنرا سازماندهی می نمایند» به نظر وی برای تشخیص سیاست جنایی دو نکته را می توان مد نظر داشت از یک سو پیشگیری اجتماعی با هدف حذف کامل یا محدود ساختن شرایط اجتماعی جرم و از سوی دیگر مبارزه علیه بزهکاری خاصی که مرتکب جرم شده است. استاد فرانسوی دیگری به نام «دون دیو دووایر» سیاست جنایی را یک هنر می داند که موضوع آن کشف شیوه های مبارزه علیه جرم است. بدین ترتیب طرز تفکر و نگاه حقوقدانان حقوق جزا تا اواسط سده بیستم با تکیه بر مفهوم مضیق سیاست جنایی، مبتنی بر این است که سیاست جنایی شامل همه شیوه هایی که دولت علیه بزهکاری در اختیار داشته و به اجرا می گذارد

نیست. در این مفهوم امر پیشگیری که از وظایف دولت است خارج از سیاست جنایی قرار می‌گیرد، زیرا پیشگیری به هر میزان موثر و اقع شود موجب محو کامل پدیده مجرمانه نیست و با ظهور این پدیده و وظیفه دوم دولت که دقیقاً شامل سیاست جنایی آن می‌شود، یعنی به و اکنش تنبیهی و سرکوبگرانه علیه جرم اعمال می‌گردد. با ظهور مکاتب فلسفی کیفری پس از جنگ جهانی دوم و حضور دانشمندان زیادی در خلال این مکاتب، مفهوم سیاست جنایی دچار تحول گشته و از مفهوم مضیق به سمت مفهوم موسع در حرکت قرار گرفت. مارک آنسل یکی از این دانشمندان است که به عقیده او سیاست جنایی علاوه بر جرم بعنوان یک مفهوم قانونی و سرکوبی و مجازات بزهکاری با ابزارها و نظام کیفری، به انحراف و کژروی به عنوان یک مفهوم اجتماعی نیز می‌پردازد و توجه زیادی به پیشگیری از جرم دارد. تکیه سیاست جنایی نوین و در مفهوم موسع به استفاده از تمامی روش‌ها و ابزارها خصوصاً روش‌های مبتنی بر جبران خسارت و میانجیگری به جای استفاده صرف از روش‌های سرکوبگر و استفاده از مشارکت اجتماعی در مبارزه و پیشگیری از بزهکاری می‌باشد. در ادامه فرآیند تحول مفهوم سیاست جنایی، دانشمند فرانسوی، می‌ری - دلماس مارتی استاد دانشگاه پاریس، با در نظر گرفتن تحولات کمی و کیفی که در دهه‌های اخیر در انواع جرایم و نحوه مبارزه با آنها پدید آمده است و با تجدید نظر در تعریف فوئر باخ آلمانی، تعریف موسعی از سیاست جنایی ارائه می‌دهد. به نظر ایشان «سیاست جنایی شامل مجموعه روش‌هایی می‌شود که هیات اجتماع با توسل به آنها پاسخ‌های به پدیده مجرمانه را سازمان می‌بخشد. بدین ترتیب سیاست جنایی مترادف با جنبه‌های نظری و عملی اشکال مختلف کنترل اجتماعی (جرم و انحراف) متجلی می‌شود. بدیهی است حقوق کیفری در این دیدگاه مانند هسته اصلی با محل قوی فشار و تنش و نیز بزرگترین قابلیت رویت در سیاست جنایی، حضور بسیار محسوسی خواهد داشت. لیکن ابزارهای کیفری در قلمرو سیاست جنایی دیگر تنها نیستند، بلکه حول آنها شیوه‌های دیگر کنترل اجتماعی از نوع غیر کیفری مانند ضمانت اجرای اداری غیر سرکوبگر، (پیشگیری، جبران و ترمیم خسارت، میانجیگری) و گاه حتی غیر دولتی (شیوه‌های سرکوبگر افراد شبه نظامی خصوصی، اقدام‌های اعتراضی از نوع اقدامات سازمان عفو بین الملل) وجود دارد».

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن کریم

- ابن خلدون، (۱۴۰۸) تاریخ ابن خلدون، تحقیق خلیل شحاده، بیروت، دار الفکر، ط الثانية، ج ۱
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، (۱۴۱۹ق) تفسیر القرآن العظیم (ابن کثیر)، بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون، چاپ اول. ج ۸
- ادیب، مریم، (۱۳۹۰ش) تربیت دینی کودک و نوجوان، تهران: نشر مؤسسه فرهنگی منادی تربیت، چاپ چهارم
- آلوسی سید محمود، (۱۴۱۵ق) روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول. ج ۱
- بغوی حسین بن مسعود، (۱۴۲۰ق) معالم التنزیل فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول. ج ۱
- بیضاوی عبدالله بن عمر، (۱۴۱۸ق) أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول. ج ۱
- جواد آملی، عبدالله، (۱۳۸۵ش)؛ تفسیر تسنیم، ویرایش: سعید بند علی، قم: نشر اسراء، چاپ اول. ج ۱۱
- جوکار، محبوبه؛ (۱۳۹۳)، «مدرنیته تغییر سبک زندگی و کاهش جمعیت در ایران» پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، شماره ۲. صص ۳۹-۶۹
- چیدری، زهرا، سیاست‌های غرب در کاهش جمعیت کشورهای مسلمان، پایگاه تبیینی تحلیلی برهان، مرداد ۱۳۹۲، کد مطلب: ۵۶۱۳
- حسینی طهرانی، سید محمد حسین (۱۳۴۵ش)، کاهش جمعیت ضربه ای سهمگین بر پیکر مسلمین، مشهد: مؤسسه ترجمه و نشر دوره علوم و معارف اسلامی
- حلم سرشت، پریش، (۱۳۷۸ش)، جمعیت و تنظیم خانواده، تهران: نشر چهره، چاپ دوازدهم
- زنجانی، حبیب‌الله و دیگران (۱۳۷۸ش)، جمعیت، توسعه و بهداشت باروری، تهران: نشر و تبلیغ بشری، چاپ پنجم
- سالاری مقدم، مریم (۱۳۸۴ش)، مادران شاغل و تربیت فرزند، پایان نامه سطح ۲، مشهد: مؤسسه علمی - پژوهشی مکتب نرجس علیها السلام
- سبحانی نیا، محمد، (۱۳۹۱ش)، «تحدید خانواده، تهدید جامعه»، ره توشه راهیان نور، شماره ۱، صص ۵۰-۲۵
- سیوطی جلال الدین، (۱۴۰۴ق) الدر المنثور فی تفسیر المأثور، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، ج ۱
- شکر، فرزانه؛ شجاع نوری، فروغ الصباح، (۱۳۹۲) چالش‌های روش شناختی و معرفتی در پژوهش‌های موجود جمعیتی، معرفت سال ۲۳، شماره ۱۸۹، صص ۵۹-۷۱

- طباطبایی سید محمد حسین، (۱۴۱۷ ق) المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ج ۲.
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲ ش) مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ سوم، ج ۲ و ۱۰.
- فخرالدین رازی، محمد بن عمر، (۱۴۲۰ ق) مفاتیح الغیب، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ج ۵.
- فولادی، محمد، (۱۳۹۰) «تأملی بر سیاست کنترل جمعیت؛ آثار و پیامدهای آن»، معرفت فرهنگی اجتماعی، شماره ۹، صص ۱۵۳–۱۸۰.
- قدسی، علی محمد، بلالی اسماعیلی، عیسی زاده سعید (۱۳۹۰)، «بازدارنده‌ها و تسهیل کننده‌های اقتصادی، اجتماعی طلاق»، مجله مطالعات راهبردی زنان شماره ۵۳.
- قرائتی محسن، (۱۳۸۳ ش) تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ یازدهم، ج ۱.
- قرشی سید علی اکبر، (۱۳۷۷ ش)، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت، چاپ سوم، ج ۱.
- قرطبی محمد بن احمد، (۱۳۶۴ ش) الجامع لأحكام القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو، چاپ اول، ج ۷.
- کاظمی، ابوالفضل، شاهمرادی، مهدوی، (۱۳۹۲) الگوی جمعیتی خانواده بر مبنای سبک زندگی اسلامی، مجموعه پژوهشات برگزیده هفتمین همایش بین المللی پژوهش‌های قرآنی، جلد دوم.
- کتابی، احمد، (۱۳۷۷ ش)، درآمدی بر اندیشه و نظریه‌های جمعیت‌شناسی، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، چاپ چهارم.
- کلانتری، صمد و ستار صادقی ده چشمه، (۱۳۸۵)، «برآورد و مقایسه چند شاخص جمعیتی در ایران و برخی کشورهای توسعه یافته و در حال توسعه»، فصلنامه جمعیت، شماره ۵۵–۵۶، صص ۱۳۳–۱۵۰.
- محسن پور، بهرام، (۱۳۸۲ ش) پروتکل دانشوران یهود، تهیه و تنظیم: سیدحسین نجفی یزدی، قم: ناظرین، چاپ اول.
- مراغی احمد بن مصطفی، (۱۳۸۵ ش) تفسیر المراغی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۲، ۱۱.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۰ ش)، خاتمیت، تهران: صدرا.
- مکارم شیرازی ناصر (۱۳۷۴ ش)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ اول، ج ۲ و ۱۲.
- مهرگان، نادر و روح الله رضائی، (۱۳۸۸ ش)، «اثر ساختار سنی جمعیت بر رشد اقتصادی» پژوهش‌های نوری، حسین، (۱۴۰۷ ق) مستدرک الوسائل ومستنبط المسائل، قم: مؤسسه آل بیت، ج.
- ابن طاووس، علی بن موسی، (۱۳۸۰) الملاحم و الفتن فی ظهور الغایب المنتظر (عجل الله فرجه)، قم: الشریف الرضی.
- بهنام، جمشید، (۱۳۴۱)، جمعیت‌شناسی عمومی، تهران: دانشگاه تهران.
- تقوی، نعمت‌الله، (۱۳۷۸)، جمعیت و تنظیم خانواده، تبریز: جامعه پژوه دانیال.

- تقوی، نعمت الله، (۱۳۷۹)، مبانی جمعیت شناسی، تبریز: جامعه پژوه دانیال
- حرّ عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹ق)، وسایل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام
- حقدار، علی اصغر، (۱۳۷۴)، نقش زمان و مکان در احکام، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- حکیمی، حسین، (۱۳۸۰)، الحیاه، قم: انتشارات دلیلنا.
- حسینی طهرانی، محمد حسین، (۱۴۱۵ق)، کاهش جمعیت ضربه ی سهمگین بر پیکر مسلمین، مشهد، موسسه ترجمه و نشر دوره علوم و معارف اسلام
- حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، (۱۴۱۰ق)، مختلف الشیعه فی أحكام الشریعه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه
- خرازی، محسن، (۱۳۷۹)، عقیم سازی، قم: مجله فقه اهل بیت عليهم السلام، ش ۲۱
- خمینی، روح الله، (۱۳۶۱)، صحیفه نور، ج ۱۵، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی
- خمینی، روح الله، (۱۳۶۹)، صحیفه نور، ج ۲۰، تهران: سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی
- خمینی، روح الله، (۱۳۶۸) کتاب البیع، قم: اسماعیلیان
- خویی، ابوالقاسم، (۱۴۱۰ق) منهاج الصالحین، قم: مدینه العلم
- رحمانی، محمد، (۱۳۷۴) احکام حکومتی و زمان و مکان، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- زمخشری، محمود، (۱۴۰۷ق) تفسیر کشاف، بیروت: دارالکتاب العربی
- صدر، محمدباقر، (۱۴۱۱) هـ ق، اقتصادنا، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات
- صرامی، سیف الله، (۱۳۷۳)، احکام حکومتی، مجله راهبرد، ش ۴
- طباطبایی بروجردی، حسین، (۱۳۸۳)، جامع احادیث الشیعه، قم: المطبعة العلمیة
- طباطبایی، محمد حسین، (۱۴۱۷ق) تفسیر المیزان، قم: جامعه مدرسین
- طباطبایی، محمد حسین، (۱۳۴۱)، مرجعیت و روحانیت، تهران: شرکت سهامی انتشار
- طباطبایی حکیم، محسن، (۱۴۰۴ق)، مستمسک العروة الوثقی، قم: مکتبه آیة الله مرعشی نجفی
- طباطبایی یزدی، محمد کاظم، (۱۴۱۹ق)، العروة الوثقی (المحشّی)، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- طبرسی، ابو علی الفضل بن الحسن، (۱۳۸۰ ق)، مجمع البیان، تعلیق: ابوالحسن شعرانی، تهران: کتاب فروشی اسلامیة
- طلعتی، محمدهادی، (۱۳۸۳)، رشد جمعیت تنظیم خانواده و سقط جنین، قم: بوستان کتاب
- طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، (۱۴۰۷ق) الخلاف، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- عمید زنجانی، عباسعلی، (۱۳۷۴)، احکام و منابع فقهی و تحولات زمانی و مکانی، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)

- قمی صدوق، محمد بن علی بن بابویه، (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- قمی، صدوق، محمد بن علی بن بابویه، (۱۴۰۳ق)، معانی الأخبار، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم
- قمی، سید صادق حسینی روحانی، (۱۴۱۴ق) هرق، المسائل المستحدثه (للروحانی)، قم: دارالکتاب
- کتابی، احمد، (۱۳۶۴) نظریات جمعیت‌شناسی، تهران: اقبال
- کلانتری، علی‌اکبر، (۱۳۷۶)، فقه و مصلحت نظام، قم: مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ش ۱۱ و ۱۲
- کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ق) الکافی (ط - الإسلامية)، تهران: دار الکتب الإسلامیه
- گرجی، ابوالقاسم، (۱۳۶۸)، دیدار با صاحب‌نظران، مجله حوزه، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ش ۳۶
- محامد، علی، (۱۳۷۴)، احکام اولیه و احکام ثانویه، مجموعه آثار کنگره بررسی مبانی فقهی حضرت امام (ره)، ج ۷، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)
- مزینانی، محمدصادق، (۱۳۷۳)، ولایت فقیه از دیدگاه شیخ انصاری، مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ش ۱، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- مؤمن قمی، محمد، (۱۳۷۶)، سخنی در تنظیم خانواده، قم: مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ش ۹
- مؤمن قمی، محمد، (۱۳۷۵)، تراجم کارهای حکومتی و حقوق اشخاص، قم: مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ش ۵ و ۶
- مؤمن قمی، محمد، (۱۴۱۵ق)، کلمات سدیدة فی مسائل جدیدة، قم: مؤسسه النشر الاسلامی
- نادری، معصومه، (۱۳۹۲)، پژوهشکده عفاف
- نجفی، محمدحسن، (۱۴۰۵ق) هرق، جواهر الکلام، بیروت: دار احیاء التراث
- نیک خلق، علی‌اکبر، (۱۳۷۴)، مبانی جمعیت‌شناسی، گناباد: مرندیز

